

Su ile Mahrem Maceramız

Erol Göka*

“Temel sorunların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla, Batılı insanın Orta Çağ’dan sonra davranışlarındaki ve duygulanım dağarcıklarındaki değişimlerin nasıl gerçekleştiğinin sergilenmesi gerekir” ve “bugün ulaştığımız yeri anlayabilmek için kökene geri dönmek zorundayız” diyerek uygarlık sürecinin tarihsel psikolojik boyutunun anlaşılmasını sağlamak amacıyla, “Batılı uygar için tipik görünen davranış biçimleri”ni araştırmasının odağına alan “Uygarlık Süreci” yazarı Elias¹ gibi uygarlık tarihçilerimiz yok. Birçok bilim dalında olduğu gibi tarihle psikolojik bilimler arasında da ortak çalışmalara yatkın değiliz. Bu yüzden Türk bilim insanları olarak, kendi tarihimizin “gündelik hayat tarihi”, “gündelik hayat sosyolojisi”, “tarihsel psikoloji” alanlarında başarılı bir konumda olduğumuzu söyleyemeyiz. 1900’lerde Türklerin nasıl bir topluluk olduğuyula ilgilenmeye başlayan, İmparatorluğun çöküşünün verdiği ıstırap, Kurtuluş Savaşı’nı kazanmış ve Cumhuriyet’i kurmuş olmanın getirdiği gurur ruh hâli içinde eserlerini veren tarihçilerimizin anlaşılabilir “Türkçü” bakış açıları hâlâ bilim çevrelerinde, doğal olarak toplum katında etkisini sürdürüyor.

Örneğin birçoğumuz Türklerin birçok konuda olduğu gibi, temizlik konusundaki tutumlarının Avrupalılardan çok daha üstün olduğunu kanıtlamayı iş edinmiş olan İsmail Hami Danişmend² gibi düşünüyoruz. Kitabına “Cesareti ve Ahlakı ile Örnek Millet: Türkler” adını veren düşünür, temizlik ile ilgili bölüme de “Eski Türk temizliği ve kanaatkârlığı ve bunların sağlık açısından önemi” başlığını atıyor ve artık dilimize pelesenk olmuş tezleri sıralıyor. Eski Türk temizliğinin esası, İslam’ın temizliği imandan sayan düsturudur. Bu yüzden tüm Türkler son derece temiz insanlardır. Türklerin temizlikleri umumi helayı ve

* Prof. Dr. Erol Göka,
Selçuk Üniversitesi Meram Tıp Fakültesi Psikiyatri Ana Bilim Dalı Öğretim Üyesi, Konya.
erolgoka@yahoo.com

¹ N. Elias, *Uygarlık Süreci*, C. I, Çev. Ender Ateşman, İletişim yayınları, İstanbul 2000, s. 62, 162.

² İ. H. Danişmend, *Cesareti ve Ahlakı ile Örnek Millet: Türkler*, Hzl. Cemal Aydın, Timaş yayınları, İstanbul 2007.

hamamı kullanmalarına yol açmış, bu sayede hastalıklardan korunmuşlar ve uzun yaşama şansına sahip olmuşlardır. Oysa Avrupalılar yıkanmazlar, sokakları umumi hela durumundadır, bu nedenle çok hastalıklara yakalanır ve çok kısa hayat sürerler...

Danışmend, bu saptamaları yaparken 16 ve 18. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu hakkında Batılı gözlemcilerin yazdığı kitaplara dayanır. 19. yüzyılda bu bakışın tersine dönmeye başladığını ifade eden satırları görmezden gelir. Neden Orta Çağ'da berbat durumdayken 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da temizliğin hızla geliştiğini, Türklerin İslamlaşmadan önce temizlikle ilgili hallerinin nice olduğunu hiç sorun edinmez. Türklerin temizlik açısından mevcut hallerinin nesnel değerlendirmesine de asla yanaşmaz. Hüküm çoktan verilmiştir: "Türkler dünyanın en temiz milletidir."

Bazılarımız yine aynı kanaatte olabilir ama bu bakışın bilimsel olmadığı da kesindir. "Temizlik" ve "kirlilik", gündelik hayatın sıradan kavramları değildir. Bu kavramların hijyen ve sağlık alanındaki bilinen kullanımının dışında örneğin ideolojik-politik amaçlarla kullanımı bile söz konusudur. Daha birkaç yıl önce "temiz toplum" diye tutturduğumuzda bunun çok güzel bir örneğini vermemiş miydik? Hangi topluluğun "daha temiz" olduğu sorunu da toplulukların birbirlerine çamur atmalarının en temel temalarından olmuştur. Müslümanlar Hıristiyanları, Avrupalılar Türkleri "kirli" olmakla suçlayıp durmuşlardır. Bilim insanının bunlarla bir ilgisi olamaz.

Orta Çağlar boyunca Avrupa'nın uygar tutumlardan pek uzak olduğu, Avrupalının temizlikle arasının iyi olmadığı, oldukça nesnel dokümanlarla ortaya konmuş tarihçiler tarafından bilinen bir husustur.³

Avrupa'da umumi banyolardan söz eden ilk kaynak, 12. yüzyılın ilk yarısında "Soest belediye Kanunu"dur. Muhtemelen önceleri yalnızca özel banyolar vardı. Önce şehirlerde açılan kamu hamamları erken Yeni Çağ'da yavaş yavaş taşrada da açılmaya başlandı. Ama o dönemde de temizlik olduğu konusundan en iddialı yazarlardan olan Elias'a muarız olmasıyla bilinen Hans Peter Duerr⁴ bile beden temizliğine önem verilmediğini kabul etmektedir. Şu bilgiler ondan alınmıştır: Kont Wolrad v. Waldeck'in günlüğünde, 1548'de Ausburg'da kadınların yılda en fazla bir ya da iki kez baştan ayağa yıkandıklarını, bedenlerinden yayılan pis kokuları ancak misk, lavanta ve diğer keskin kokulu esanslarla hafifletebildiklerini yazar. Bu yüzden, o sıralar çoğu hanım, bir sevgili adayını daha baştan kaçırmamak için koltuk altlarına ve bacak aralarına parfümlü süngerler koyarlarmış. 13. yüzyılda II. Andras'ın kızının

³ N. Elias, *Uygarlık Süreci*, C. I, Çev. Ender Ateşman, İletişim yayınları, İstanbul 2000.

⁴ H. P. Duerr, *Çıplaklık ve Utanç: Uygarlaşma Sürecinin Miti*, Çev. Turhan Onur, Dost Kitabevi yayınları, Ankara 1999, s. 298.

zarif bir gümüş küveti varmış ama genelde küvete sadece ayağının ucunu sokar, bedeninin geri kalan kısımlarını ise ancak çevresi dayanamaz hâlde geldiğinde suya sokarmış. 1318-1325 yıllarına ait engizisyon tutanaklarından öğrenildiğine göre Montaillon köylüleri çok ender yıkanır, o zaman bile cinsel bölgelerini yıkamazlar, çamaşırlarını kırk yılda bir değiştirirlermiş. 16. yüzyılda I. Elizabeth'in ayda bir kez yıkandığını, Güneş Kral XIV. Louis'in ise 64 yıl içinde yalnızca bir kez yıkanmış, onun dışında ispirotoyla silinmiş olduğunu biliyoruz.⁵ Orta Çağlar boyunca Avrupa'da var olan hamamların ve kaplıcaların da daha çok "masaj salonu" denilebilecek "hamam-genelevler" olduğunu, "hamam fahişesi" lafını buraya dayandığını yine Duerr'den⁶ öğreniyoruz.

Elbette böyle bir manzarayla Osmanlı İmparatorluğu'nun önderlik ettiği İslam dünyasının karşılaştırılması söz konusu olamazdı. Peki, ama en başından beri böyle miydi? Hamamın tarihçesine baktığımızda böyle olmaması gerekir.

Arapça olan "hamam" (humhums) sözcüğü batı dillerine "banyo" karşılığı olarak geçmiştir ama müessese olarak hamamın Romalılar tarafından daha Hıristiyanlıktan önce Avrupa'ya ve Asya'ya götürüldüğünü biliyoruz. Hamamı bildikleri hâlde Avrupa'da yaygın olarak kullanılmadı ve temizlik kültürü gelişmedi. Bunun başlıca nedeni, Hıristiyanlığın, büyük olasılıkla pagan Roma döneminde ortaya çıkan olgulara bir tepki olarak, cinselliği ve çıplaklığı olumsuzlayan tutumuydu. O dönemin belgeleri, Katolisizmden kaynaklanan katı Hıristiyan ahlakının çeşme başında çamaşır yıkayan kadınların görüntüsünden bile rahatsız olduğunu, yıkanmak için bile olsa soyunmanın edepsizce görüldüğünü gösteriyordu.⁷ Zaten ilk Hıristiyanlar, başkalarını çıplak görmek tüm kötülüklerin anasıdır diye inandıklarından edepli hamamlara bile kötü gözle bakıyorlardı, Konsüller hamama gidilmesini Hıristiyanlara yasaklamıştı; yıkanmak önerilen bir şey değildi, ille de yapılacaksa hava karardıktan sonra, pencereler kapatılarak yapılmasını salık veriyorlardı.⁸ 18. yüzyılın sonunda Katolik ülkelerdeki kadınların çoğunun hiç yıkanmadan öldükleri söyleniyordu. 1886'da yapılan anketlerde ortalama bir Alman'ın 30 yılda bir yıkandığı ortaya çıkmıştı.⁹ 1925 yılında bile genç işçi kızlar, yalnız başlarına yıkanırken bile, cübbemsi ağır örtüler altında sabunlanıp yıkanmak, üstelik de nöbetçi rahibenin ikide bir gelip onları denetlemesini hesaba katmak zorundaydılar.¹⁰

⁵ *age.*, s. 101.

⁶ *age.*, s. 48-68.

⁷ *age.*, s. 59.

⁸ *age.*, s. 72.

⁹ *age.*, s. 319.

¹⁰ *age.*, s. 92.

Hıristiyanlığın cinsellik ve çıplaklık düşmanlığı nedeniyle, suyun temizleme gücü olduğunu Orta Çağlar boyunca unutan Batı aslında hamamın mucidiydi. Kendi iç dinamikleriyle Rönesans, Reform, bilimsel ve teknolojik devrimler ve Aydınlanma döneminin ardından kendi çağdaş uygarlıklarını kurdular ve suyla ve temizlikle ilişkilerini de ona göre geliştirdiler. Bu onların hikâyesi, peki, ya bizimkisi? İslamlaşmanın öncesinde nasıldık ve modernleşmeyle karşılaştıktan sonra şimdi suyla mahrem ilişkimiz ne durumda?

Temizlik ve kirlilik bir toplumun inançlarıyla çok iç içedir. Hemen tüm geleneksel kültürlerde, su, hava, toprak ve ateş evreni oluşturan dört temel unsur olarak görülmüştür. Ama farklı kültürler, bunların işlevleriyle ilgili çok farklı inançlar geliştirmiştir.

Biz bugün bedensel ve fiziksel temizliğin su ile yapıldığını düşünen bir inanç sistemine ve yaşama tarzına sahibiz. Ama Eski Türkler pek de bizim gibi düşünmüyorlardı. Onlar için tabiat kültürünün en önemlilerinden "yer-sub kültü"nü bir parçası olan su, saflık ve bereket sembolüydü.¹¹ Yağmur şeklinde içinden geldiği Gök'e bağlı bulunuyordu. Suyun enginliği göğü yansıtan bir aynaydı dolayısıyla yağmur gibi, o da suyu Tengri'nin hayatına katıyordu. Dede Korkut'a göre, "Su, Tanrı'nın yüzünü görmüştür", bu nedenle kutsaldır.¹² Yüksek dağlar ve pınarlar hayırlı ruhların mekânı sayılıyor, takdis ediliyor, buralarda Tanrı'ya dua ediliyor kurbanlar kesiliyordu.¹³ Türklerin üzerinde yaşadıkları yerler gibi sular da Türklerin koruyucusuydular. Göktürk yazıtlarında Türk yer ve sularının Türk budunu yok olmasın diye onlara yardım ettiği belirtiliyordu.¹⁴ Uygurlar, kötü ruhları uzaklaştırmak için altın ve gümüş kaplar içine koydukları suları birbirlerine serperlerdi. Su serpererek kötü ruhlardan temizlenirdi.¹⁵ İslam müelliflerinden Gerdizi, İrtiş boyunda yaşayan Kimeklerde su kültü bulunduğunu yazmaktadır. Gerdizi, Kimeklerin İrtiş ırmağını büyük sayıp, ona taptıklarını ve secde ettiklerini, "Su, Kimeklerin Tanrısıdır" dediklerini yazmaktadır. Kazaklarda ve Başkurlarda, sabahları yüzlerini yıkamayan çocuklara anneleri kızarken, ihtiyarlar, şaka olarak, "Dokunmayın, buzağuları, kuzuları semiz olur" derler. Bu şaka aslında eski inançların bir yansımasıdır. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra su kültürünün izlerini uzun müddet muhafaza etmişlerdir. Bir köye yeni gelen geline "su gösterme" denilen ve kadınlar tarafından bir merasim yaparlardı. Bu merasim gelin geldiği günün ertesi sabah yapılırdı. Köyün kadınları ve kızları toplanıp gelini köyün yakınındaki ırmağa veya göle

¹¹ J. P. Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı yayınları, İstanbul 2002, s. 143.

¹² M. Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 1964, s. 27.

¹³ O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınevi, Ankara 1965, s. 51.

¹⁴ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1997, s. 90.

¹⁵ *age.*, s. 211.

götürürlerdi. İhtiyar bir kadın gelini suya, suyu geline gösterdikten sonra "Babalardan kalan su, analardan kalan su" diyerek bir şeyler söyler ve gelinin süslerinden bir gümüş para koparıp suya atardı."¹⁶

Su, ateşin karşıtıydı, ateşi söndürdüğü ve ağaçları yetiştirdiği için ondan üstündü. Gök-Tanrı'yı yansıtmaya ve onunla konuşma özellikleri taşıyan su, ayrıca üstün zekâlı yöneticilere atfedilen engin bilginin de sembolüydü. Çok bilgili kişilere hâlâ "derya, deniz" denir bu yüzden. Türklerde eski ve yerleşmiş inanışa göre su kutludur ve temizdir. Yıkanmak, kutlu ve temiz olan suyu kirletmek, böylece büyük bir günah işlemek demektir. Bu ise uğursuzluğa ve felakete sebep olur.¹⁷ Bu nedenle birçok gezginin ve gözlemcinin dikkatini, Türklerin sudan uzak duran bu tuhaf tutumları çekmiştir.

Oğuzlar dinî inanışların tesiri ile suya girmiyorlardı. Ayrıca yabancıların suya girmelerine engel oluyorlardı. Çünkü suya girmekle onların kendilerini büyüleyeceğinden korkarlar ve böyle yapanları para cezasına çarptırırlardı.¹⁸ Gerçekten de tüm Türkiye'de incelemeleri; Orta Asya Türk topluluklarının suyu kirletmemek için azami çaba sarf ettikleri; bu amaçla bedenlerini, çamaşırlarını, kap kacaklarını bile suda yıkamadıkları konusunda tam bir fikir birliği içindedirler. Su, ancak kutsallıkla ilgili ritüeller gerektirdiğinde (örneğin doğurgan olmak için) yıkanma amacıyla kullanılabilir; burada bile amaç temizlik değildir.

Türlere göre arıtmak suya değil ateşe mahsus bir özelliktir; bu nedenle suyun saf ruhu, boş yere pisliklerle kirletilmemelidir. Kaldı ki, suyun enginliği göğü yansıtan bir aynadır ve Türk yaratılış efsanelerinde başlangıçta yalnızca suyun olduğu belirtilmektedir. Mevcut olan her şey gibi, suların da hâkim sahipleri vardır ama bu bazı gözlemcilerin hatalı olarak sandıkları gibi bir su tanrısı olduğu anlamına gelmez. Suların sahiplerine saygı göstermek, onları kızdırmamak, onlara kurbanlar ve adaklar sunmak gerekir.¹⁹

Eski Türkler, suyu hayatın kaynağı olarak görürler; onu temizlik gibi basit bir dünyevi amaçla değil, ab-ı hayat olarak sonsuzluğu elde etmek için kullanmayı tercih ederler. Mezarlarını suya yakın yerlere yaparlar ki, yeniden diriliş sırasında bir kolaylık olsun.

¹⁶ A. İnan, "Türklerde su kültürü ile ilgili gelenekler." *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1998, s. 491-493.

¹⁷ *age.*, s. 41.

¹⁸ Ramazan Şeşen, *İbni Fazlan. İbni Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 31.

¹⁹ T. Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul 1999, s. 65-72; D. Sinor, "Kök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yıkılışı", Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul 2002, s. 394.

Türklerin suyla mahrem maceraları bugün de sürmektedir; üstelik suyun modern sağlık ve hijyen anlayışının temelinde bulunması nedeniyle bu ilişki birçok bakımdan modernlik karşıtı bir konum arz etmektedir.

Su, Türkler için hâlâ kutsaldır. Bugün Anadolu'nun bazı yerlerinde suya tükürmenin ve suya işemenin yasak olma âdeti çok canlı bir biçimde sürmektedir. Suyla ilgili yasaklara uyulmaya çalışılmasının yanı sıra, Anadolu'daki bazı toplulukların büyük nehirleri kutsal bildikleri, balıklarını yemedikleri ve kirletmedikleri, su üzerine yemin ettikleri gözlenmektedir. Anadolu'nun birçok yerinde damat gerdeğe girerken eline bir tas su verilir ve bunu odanın her bir köşesine eşit şekilde dökmesi istenir. Bu şekilde bu kutsal suyun kötü ruhlardan ve kötülüklerden kişiyi koruyacağına inanılır. Yine damat gerdeğe girerken kapının önüne konulan içi su dolu bardağa tekme vurarak suyu etrafa saçar. Bu suyun uğur ve bereket getireceğine ve kötülüklerden koruyacağına inanılır. Evli eşlerden biri öldüğünde geride kalan eş, bir daha evlenecek olursa ölen eşinin mezarına gider ve eşinin mezarına su döker. Böylece ölen eşinin yüreğinin yanmasını ve üzülmelerini engelleyeceğine inanılır. Sevilen bir kişi askere, hacca giderken veya uzak bir yolculuğa çıkarken çabuk ve kazasız belasız diye arkasından su dökülür. Yine gelin annesinin evinden çıkarken arkasından bir kova su dökülür. Bu dökülen su da koruyucu niteliktedir.²⁰

Suyun kutsallığına hürmeten su ayakta içilmez ancak oturarak üç yudumda içilebilir. Suyu duyulan saygı, konuğa ikram edilen suda (bu tam bir törendir; konuğa suyun nasıl getirileceği, bardağın nasıl tutulacağı, konuğun nasıl "Su gibi aziz ol!" diyeceği çok küçük yaşlarda özenle öğretilir), su başlarında yapılan eğlencelerde, içilen suya yüklenilen sağıltıcı değerlerde açık biçimde gözlemlenir. Bunların yanı sıra su falına bakılması, Hıdrellezde kâğıtlara yazılmış dileklerin suya atılması, büyü yapıldığına inanınla kimselerin akarsulardan geçirilmesi denilmesi su kültürünün yaşayan örnekleri olarak görülmektedir.²¹ Bizce bunlara eklenmesi gereken bir tutum da çeşme, sebil ve hayrat kültürüdür. Anadolu'nun en zor zamanı olan 1913'lerde Türkiye'yi dolaşan bir gezgin çeşmenin Türklere özgü niteliğini hemen fark edecektir.²²

Hac'dan getirilen zemzem suyuyla ilgili inanışların birçoğu da eski Türk inançlarının İslami motiflerle süslenecek devam etmesinden başka bir şey değil. Bunun gibi İslamiyet'in kabulünden sonra suyun kutsallığı, abdest ve özellikle boy abdestiyle yepyeni bir biçim almış;

²⁰ H. İ. Yavuz, *Taraklı ve Göynük Çevresinde Eski Türk İnançlarının İzleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.

²¹ T. Akpınar, *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul 1999, s. 72-80.

²² B. Horvarth, *Anadolu 1913*, Çev. Tarık Demirhan, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 65.

boy abdesti, Türk tabuları içinde çok önemli bir makama yerleşmiş. "Taharet musluğu" da bizim İslam'dan öğrendiğimiz temizlik anlayışımızın bir ürünü, nedense üzerinde pek durulmamış ama temizlik kültürü tarihine bir katkımızdır.

Türkler, Romalılardan uyarladıkları bir hamam geleneğine sahipler ama hamam, suyun mu yoksa ateşin mi daha temizleyici olduğu konusundaki eski Türk inancını değiştirmemiş de olabilir. Belki de Türkler ateşle doğrudan bağlantılı olduğu için hamamı bu kadar kolay benimsediler? Anadolu'da daha son zamanlara kadar suya temizleyici bir güç versin diye kül katılması da bu endişeyi haklı çıkarmıyor mu? Yazıyla olduğu gibi suyla da aramız hâlâ pek hoş değil. Sosyoekonomik nedenlerle suya ulaşma güçlükleri olanları bir kenara bıraksak bile, evinde sürekli sıcak su olanağı bulunan Türklerin evlerinde yıkanma amacıyla banyo yapma oranının taş çatlasa haftada iki olması hangimizi şaşırtır? "Hamamcı olmak" deyimi bile, ancak böyle zamanlarda banyo yapılacağına bir gönderme de taşımıyor mu? Devlet yatılı okullarında, yıkanmaya en çok gereksinim duyulan bu yerlerde banyo gününün haftanın bir gününde belli saatlerle sınırlanması, yöneticilerimizin daha fazla yıkanabilmek için can atan gençlerimiz kadar bu sorunu dert etmediklerini göstermiyor mu?

Bunlar konuşulmalıdır. Tarihimizin parlak zamanlarıyla, uygar tutumlarımızla övünmek elbette hakkımızdır. Ama eski inançlarımız bugün temizlikle ve hijyenle ilgili sorunların kaynağında bulunuyorsa, bunları ortaya sermek de çok yararlı. Tarihsel kayıtlardan anlaşıldığına göre "mendil"i keşfedenler, büyük ihtimalle, Türklerdir.²³ Bununla övünmeliyiz ama ilkokulda öğretmenimin, sıraların üstlerine ellerimizi koyarak, mendil denetimi yaptığını hatırlıyorum. Bazılarımızın mendili olsa bile, rahmetli öğretmenim yine de kızar "Sen buna mendil mi diyorsun, tam yağlık bu yağlık, yağır bağlamış bir yağlık!" diye haykırırdı. Ellerimizi, mendillerimizi sıralarımızın üzerine koyalım, çıksın gerçekler ortaya...

Kaynaklar

Akpınar, T., *Türklerin Din ve Hukuk Tarihi*, İletişim yayınları, İstanbul 1999.

Danişmend, İ. H., *Cesareti ve Ahlakı ile Örnek Millet: Türkler*, Hzl. Cemal Aydın, Timaş yayınları, İstanbul 2007.

Duerr, H. P., *Çıplaklık ve Utanç: Uygarlaşma Sürecinin Miti*, Çev. Turhan Onur, Dost Kitabevi yayınları, Ankara 1999.

Elias, N., *Uygarlık Süreci*, C I, Çev. Ender Ateşman, İletişim yayınları, İstanbul 2000.

²³ A. Sürür, "Kültürümüzde Mendil Kullanma Geleneği ve Mendiller", 5. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*, 1997.

- Ergin, M., *Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yayınları, Ankara 1964.
- Horvarth, B., *Anadolu 1913*, Çev. Tarık Demirkan, Tarih Vakfı Yurt yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997.
- Şeşen, Ramazan, *İbni Fazlan. İbni Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.
- İnan, A., *Eski Türk Dinî Tarihi*, Kültür yayınları, İstanbul 1976.
- İnan, A., "Türklerde su kültü ile ilgili gelenekler." *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1998, s. 491-493.
- Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul 1988.
- Ögel, B., *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 1997.
- Roux, J. P., *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Kabalcı yayınları, İstanbul 2002.
- Sinor, D., "Kök Türk İmparatorluğu'nun kuruluşu ve yıkılışı", Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Derleyen: Denis Sinor, İletişim yayınları, İstanbul 2002, s. 383-424.
- Sürür, A., "Kültürümüzde Mendil Kullanma Geleneği ve Mendiller", 5. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*, 1997.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Boğaziçi Yayınevi, Ankara 1965.
- Yavuz, H. İ., *Taraklı ve Göynük Çevresinde Eski Türk İnançlarının İzleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.